

**ՏԵՂԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՅՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918-
1921թթ.**

Շարունակելով հայերի նկատմամբ իրականացվող քաղաքի ու կոտորածի քաղաքականությունը և հաշվի առնելով միջազգային նոր իրադրությունը՝ բուրժուական 1918-1921թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառում ավելի զգույշ և խորամանկ քաղաքականություն են վարում: Մասնավորապես նրանք իրենց կատարած գործողություններին օրինական տեսք տալու համար օգտագործում են տեղական իշխանական կառույցները:¹

Թեև 1918 թ. մայիսի 15-ից Ալեքսանդրապոլն ընկնում է բուրժական տիրապետության տակ, սակայն նրանք այստեղ չեն մտցնում օսմանյան կայսրության մեջ գործող օրենքներն ու եիմնարկությունները, այլ օգտագործում են տեղական՝ ցարական կառավարությունից մնացած օրենքներն ու վարչական կառույցները: Քաղաքը գրավելու հաջորդ օրն իսկ բուրժական հրամանատարության կարգադրությամբ տեղի է ունենում քաղաքացիների ընդհանուր ժողով, որտեղ ընարվում է 29 հոգուց կազմված Քաղաքային խորհուրդ՝ բաղկացած զանազան ազգությունների ներկայացուցիչներից (16 հայ, 3 հույն, 3 մահմեդական, 3 ռուս, 2 վրացի և 2 հրեա): Վերջինս իր եերքին ընտրում է 15 հոգուց բաղկացած Քաղաքային վարչություն՝ վարելու քաղաքային գործերը: Քաղաքային վարչության իրավունքներն ու ֆունկցիաները շատ լայն ու բազմակողմանի էին: Նրան էր ենթարկվում ոչ միայն քաղաքի, այլ ամբողջ գավառի վարչական, տնտեսական ու ուսումնական կյանքը: Թուրքական իշխանությունները քաղաքին ու գավառին վերաբերող բոլոր տեսակի կարգադրություններն անում էին քաղաքային ինքնավարության միջոցով և նրա միջոցով էլ ընդունում բոլոր խնդրագրերը: Քաղաքային ինքնավարությունն անմիջապես ենթարկվում էր տեղական իշխանության նախագահին (գավառապետ), իսկ վերջինս իր եերքին՝ բուրժական բանակի հրամանատարին (Նարսի գորահրամանատար):²

Տեղական իշխանության մարմինների պահպանումը բուրժերին հնարավորություն էր լնծեռնում քաղաքելու բնակչությանը ոչ միայն ուղղակի կողոպուտի, այլև գաղաղան «օրինական» միջոցներով: Այսպես, բուրժական կառավարության կարգադրությամբ բնակչությունից անխտիր կերպով զանծվում էին բոլոր տեսակի հարկերը:³ Նահանգապետի հրամանով քաղաքը բաժանվել էր 6 քաղերի, որոնցից յուրաքանչյուրը 10 օրվա ընթացքում պետք է վճարեր կալվածատիրական տուրքերը՝ նախորդ տարվա տուրքի չափով: Թաղի բնակիչը 10 օրվա ընթացքում հարկը չմծելու դեպքում պետք է վճարեր կրկնակին:⁴ Գյուղերում բնակչությունից կանոնավոր կերպով զանծվում էր աշարը՝ ամբողջ հացաւթերքի և անասնակերի 1/8 չափով, ինչպես նաև մուրալաք հարկը, որն է տարբերություն աշարի, զանծվում էր դրամով՝ բերքի քառորդի չափով: Հարկերի կանոնավոր ու ժամանակին զանծման համար պատահախանառու էին գյուղական ավազները՝ մոխտարներն ու քահանաները: Հարկը չվճարողներից լուվում էր ամբողջ հացը:⁵ Թուրքերը պետական զանծարանի սեփականություն էին համարում նաև այն հայերի գույքը, որոնք, լքելով իրենց ունեցվածքը, փախել էին քաղաքից:⁶

1918թ. բուրժական օկուպացիայի շրջանում Ալեքսանդրապոլ քաղաքը գավառի համեմատությամբ քիչ էր տուծել: Թուրքերն իրենց ուշադրությունը եիմնականում դարծրել էին ռուսական բանակի հսկայական ունեցվածքի վրա, առավել շատ տուծել էր գավառը: Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Գ. Նոյեցյանի գեկուցումների համաձայն՝ բուրժերն Ալեքսանդրապոլի գավառից տեղա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 125, ք. 8: «ժուրը», Եր., 1918, ք. 3:

² Նույնը:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 105, ց. 1, գ. 2768, ք. 257-258:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 126, ք. 125:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 126, ք. 128: ֆ. Պ - 105, ց. 1, գ. 2926, ք. 10:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 105, ց. 1, գ. 2833, ք. 92:

վախել էին սայլերի 80 %-ը, գերի տարել՝ 12000 հոգու, վախստականների թիվը հասել էր 45000-ի:⁷ Նրանք Ալեքսանդրապոլի շրջանից տարել էին 50000-ից ավելի խոշոր եղջերավոր անասուններ, 100000 գլուխ ոչխար, 5000-ից ավելի ձի, 2,5 մլն փոքր ցորեն, 1 մլն փոքր գարի և զանազան մթերքներ: Թալանել ու տարել էին խանութների սպարանքները, մանուֆակտուրան, երկաթեղենը, երկրագործական գործիքներն ու պարագաները, կահկարասին, զարդերն ու կարպետները, տարել են նաև մեծ քանակությամբ ապակեղեն, նույնիսկ սամիթների քիթեղը:⁸

Թուրքերի կողմից տեղական կառույցների օգտագործման քաղաքականությունն առավել որոշակիությամբ դրսևորվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի 1920թ. զինակալման շրջանում: Գործնականաբարն ապացուցելու համար, որ իրենց առաջխաղացումը պայմանավորված է Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով և օգտագործելով խորհրդայնացման խաղաքարտը ձգտում են գրավել ամբողջ Հայաստանը: Ալեքսանդրապոլ մտնելու առաջին օրվանից՝ տեղի բոլշևիկների միջոցով բեմադրականները փորձում են բնակչությանը հավաստացնել, թե իրենց նպատակը միայն Հայաստանի կառավարության տապալումն ու լուսավորագյուղացիական իշխանության հաստատումն է:⁹

Տարվելով կեղծ իշխանության պատրանքներով և փորձելով այդ ճանապարհով փրկել բախտի բնահաճույքին մնացած բնակչությանը բուրքական սարսափներից՝ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներն ընդունում են քաղաքում խորհրդային իշխանություն հռչակելու բուրքերի առաջարկը:¹⁰ Ալեքսանդրապոլի իշխանությունները Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ փորձում են խանգարել դրան, բայց ապարդյուն: Իրենց բոլոր գործերը կարգավորելով բոլշևիկների հետ՝ բուրքերին հաջողվում է փաստորեն հեղինակագրվել Լևոն Սարգսյանի գլխավորած քաղաքային կոալիցիոն իշխանությունը: Բոլշևիկների հեղինակությունը բարձրացնելու համար ձևական պատճառաբանություններով նրանք ձեռքբալայում են հայ տղամարդկանց և կոմունիստների մի ակնարկով անմիջապես ազատում նրանց:¹¹ Այս և այլ միջոցներով բուրքերն ի վերջո հասնում են Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանության հաստատմանը: Նոյեմբերի 17-ին բոլշևիկների հետ նրանց փոխադարձ համաձայնությամբ Ալեքսանդրապոլում ու գավառում հռչակվում է խորհրդային իշխանություն, ստեղծվում Հեղկոմ:¹² Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանություն հռչակելով՝ բուրքերը փորձում էին իրենց ձեռքը վերցնել Հայաստանի խորհրդայնացման նախաձեռնությունը: Սկզբնական շրջանում նրանք Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմին ստիպում են հանդես գալ որպես Հայաստանի Հեղկոմ, իսկ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ձգտում հսկողքել միմյանց Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը և Հայհեղկոմը:¹³

Իրականում բուրքերը Ալեքսանդրապոլի խորհրդային իշխանությունը ճանաչեցին սայլքանով, որքանով այն պետք էր իրենց մտադրություններն իրականացնելու համար: Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի վարչական ապարատի առանձին, մասնավորապես՝ լուսավորության, սոցալպահովության, փճակագրության, պարենավորման, ֆինանսական, փոստ-հեռագրական բաժինները չգործեցին, կամ էլ մասամբ գործեցին կյանքում իրական պայմաններ չլիներ ապահովումով: Գործեցին միայն իշխանության սայլ մարմինները, որոնց միջոցով բուրքերն իրականացնում էին բնակչության թալանն ու տեռորը: Ներքին գործոց բաժինն ու Արտակարգ հանձնաժողովը իսկական պատուհաս դարձան բուրքական սարսափներն ապրող Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության գլխին: Խորհրդային իշխանությունն իրենց ծառայեցնելու նպատակով բուրքերը քաղաքում և գյուղերում ստեղծում են իշխանության մարմինների լայն ցանց՝ քաղաքի և քաղաքամասերի, գավառի և գավառամասերի կոմիսարներ, քաղաքային և գավառային միլիցիա: Գավառամասերի կոմիսարներն, իրենց հերթին, գյուղերում ընտրում են գյուղական կոմիսարներ: Գավառային կոմիսարների զեկույցներից երևում է, որ գյու-

⁷ Տես ՀԱՄ, ֆ. Պ- 200, ց. 1, գ. 126, ք. 85:

⁸ Խ.Բ ա ղ ա լ յ ա ն, Գերմանա-բուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918թ., Եր., 1962, էջ 19:

⁹ Տես ՀԱՄ, ֆ. Պ-144, ց. 3, գ. 45, ք. 7:

¹⁰ Տես ՀԱՄ, ֆ. Կ- 3, ց. 1, գ. 6, ք. 13:

¹¹ Տես ՀԱՄ, ֆ. Կ- 1022, ց. 3, գ. 323, ք. 1-4, ՀԱՄ, ֆ. Պ- 114, ց. 2, գ. 10, ք. 1-5:

¹² Տես ՀԱՄ, ֆ. Կ- 4033, ց. 4, գ. 127, ք. 165-166:

¹³ Ս. Ա լ ի խ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 345:

դական իշխանության մարմինների ընդդիմությունները ևս կատարվում էին թուրքական հրամանատարության գլխությամբ և համաձայնությամբ: Իրականում թուրքական հրամանատարությունը ասկյարներ տրամադրելով և զինելով Հեղկոմն ու նրա բաժինները նպատակ ուներ ոչ թե զավառում ու քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատել, ոչ թե խորհրդային իշխանությունն ամրապնդել, այլ խորհրդային իշխանության այդ մարմինների միջոցով տեղորի ու թալանի իր քաղաքականությունն իրականացնել: Եվ թուրքերի հաշիվները ճիշտ դուրս եկան: Ստեղծված իշխանության մարմինները սեփական ժողովրդին թալանելու և տեղորի ենթարկելու գործում գերազանցում են մեկը մյուսին:¹⁴ Ալեքսանդրապոլի բողոքիկներն իրենց հավատարմությունը հեղափոխությանը սպագուցելու համար դիմում են անօրինական բռնությունների:¹⁵ Հակահեղափոխությանը դեմ պայքարն ուղեկցվում էր բռնագրավումներով, որոնք կատարվում էին իրր ժողովրդին սովից վրկելու նպատակով:¹⁶ Բազմաթիվ վատաբերքներից ելքում է, որ դա Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի և նրան ենթարկվող իշխանության մարմինների հիմնական գրադմունքն էր դարձել, նրանց ապրելու միակ միջոցը¹⁷:

Բռնագրավումներն իրականացնում էին բոլոր կոմիսարները և մասնավորապես միլիցիան, որն իսկական փորձանք էր դարձել բնակչության զլխին՝ իր բազմաթիվ անօրինական խուզարկություններով, բռնագրավումներով, բանտարկություններով:¹⁸ Ինչպես «հակահեղափոխության» դեմ պայքարով, այնպես էլ բռնագրավումներով Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը նպաստում էր թուրքերի՝ հայ բնակչությանը կոտորելու և թալանելու քաղաքականությանը:

Կոմունիստների ստեղծած իշխանության մարմիններն օգտագործելով իրենց նպատակների համար, թուրքերն ավելի ուշ ստիպեցին նրանց հեռանալ իշխանությունից և սկսեցին դաժանորեն հետապնդել ու ոչնչացնել: Քաղաքը և ամբողջ գավառը թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց հետո թուրքերը բացահայտ պայքար են սկսում կոմունիստների դեմ՝ ամեն կերպ ձգտելով նրանց ներքաշել հակամարտության մեջ, սկսելով բացահայտորեն վարկաբեկել Հեղկոմին, դրդելով նրան հանցավոր և դավաճանական գործողությունների: Բացահայտորեն վարկաբեկելով Հեղկոմին՝ թուրքերը սկսում են անսրող պայքար նրա դեմ: Հեղկոմը գրկվում է իշխանությունից, իսկ քաղաքի միլիցիան՝ Հեղկոմի կարգադրությունները կատարելու պարտականությունից: Քաղաքի կյանքի հսկողությունը իր ձեռքն է վերցնում թուրքական պարեկը: Հարձակումներ են սկսվում Հեղկոմի անդամների վրա, կոմունիստներին գնդակահարում են զիշերները: Թուրքերը կարող են Հեղկոմի կապը գյուղերի հետ՝ չթողնելով մանկ այնտեղ: Կորվում է Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի կապը նաև արտաքին աշխարհի հետ, հսկողության տակ է առնվում հեռագրական կապը Երևանի և Գարաթիլիսայի հետ: Ուղարկվող և ստացվող բոլոր հեռագրերը ստուգվում են թուրք հսկիչների կողմից: Հեղկոմը ստիպված է լինում իր հեռագրերը Երևան ուղարկել ընդհատակյա սուրհանդակների միջոցով: Հայհեղկոմից լանդրելով ուղղություն տալ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար:¹⁹ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմից ստացած հեռագրերը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հաղորդում է Մոսկվա, Բաքու, բազմաթիվ նոտաներ է ուղարկում Անգորայի կառավարությանը: Մակայն, այս ամենը ոչ մի արդյունք չի տալիս:²⁰ Հունվարի 21-ից Ալեքսանդրապոլում սկսվում է քաղաքի մասսայական կողոպուտը: Հեղկոմին բողոքելով խաղից դուրս վիճակում՝ թուրքերը սկսում են կողոպտել նրանց կողոպտածը: Թալանվում են նաև Հեղկոմի անդամների բնակարանները, պահեստները:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը տեղում իրադրությանը ծանոթանալու համար ուղարկում է «պատասխանատու ընկերներից» բաղկացած հանձնաժողով: Հայաստանի ռազմահեղափախական կոմիտեն, 1921թ. հունվարի 23-ին բննարկելով հանձնաժողովի զեկուդումը, գտնում է, որ «Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը

¹⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-144, ց. 1, գ. 1, ք. 26:

¹⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-144, ց. 2, գ. 33, ք. 27:

¹⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-140, ց. 1, գ. 1, ք. 27:

¹⁷ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-3, ց. 1, գ. 3, ք. 5:

¹⁸ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-144, ց. 1, գ. 27, ք. 24:

¹⁹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-114, ց. 2, գ. 33, ք. 16:

²⁰ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-144, ց. 3, գ. 45, ք. 8:

քուրթական օկուպացիայի պայմաններում, քուրթական հրամանատարության ռազմական դիկտատուրայի ճնշմամբ վերածվել է խաղաղի, բայց է ավել բազմաթիվ սխալներ. որոնք վարկարկելում են կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդային իշխանությունը: Հեղկոմի հետագա գոյությունը Ալեքսանդրապոլում քաղաքական տեսակետից անհանդուրժելի և վնասակար համարելով՝ Կենտկոմը որոշում է հետ կանչել Ալեքպոլի Հեղկոմը և նրա անունից հատուկ ղեկավարացիա հրապարակել իշխանությունից նրա հրաժարականի մասին»:²¹ ՀԿԿ Կենտկոմի և Հայաստանի Հեղկոմի 1921թ. հունվարի 25-ի գործկոմի վերջի համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը իր վերջին նիստում որոշում է հրաժարվել իշխանությունից:²² Սրան հետևում է Ալեքսանդրապոլի խորհրդային միլիցիայի կազմավորման և քաղաքային միլիցիայի ստեղծման մասին հունվարի 27-ի որոշումը:²³ 1921թ. փետրվարի մեկին՝ Արշակունու և Գրիգորյանի հետ բանակցելուց հետո, քաղաքային միլիցիայի պետ Մատինյանի կողմից հայտարարություն է արվում նոր քաղաքային միլիցիայի ստեղծման մասին. որի նպատակն էր պահպանել կարգ ու կանոնը քաղաքում և պաշտպանել բնակիչներին՝ առանց կուսակցական և ազգային տարբերության:²⁴ Միլիցիայի պետի մեկ այլ հրամանով արգելվում էր դիպչել որևէ մեկի շահերին կամ հետապնդել որևէ մեկին իր սեփական հայեցողությամբ:²⁵

Այս որոշումներով փաստորեն խորհրդային իշխանությունն Ալեքսանդրապոլում լուծարվեց: Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանություն հռչակելու և այդ ճանապարհով քուրթական օկուպացիոն ռեժիմը մեղմացնելու բոլշևիկյան քաղաքականությունը սնանկ դուրս եկավ: Խորհրդային իշխանության մարմիններն ստեղծվեցին և գործեցին այնպես, որքանով դա անհրաժեշտ էր քուրթերին՝ իրենց քաղանքում ու կոտորածը օրինականացնելու համար: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ քուրթերն այլ նպատակ, քան հայոց պետության ու ժողովրդի ոչնչացումը, չունեին: Եվ այդ նպատակին հասնելու համար պատրաստ էին օգտագործել բոլոր հնարավոր միջոցները: Տվյալ դեպքում օգտագործելով Հայաստանի խորհրդայնացման խաղաքարտը՝ ոչնչացվում էր հայկական անկախ պետությունը, գրավվում նրա տարածքները, ամբողջովին քանակվում Ալեքսանդրապոլի գավառը, կոտորվում բնակչության զգալի մասը:

ПОЛИТИКА ТУРКОВ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА В 1918-1921гг.

Резюме

К. Алексанян

Политика турок в Александропольском уезде в 1918 – 1921 гг., являясь прямым продолжением политики истребления западных армян, имела свои особенности. Учитывая создавшееся международное положение, здесь турки вели более хитрую и осторожную политику. В частности, захватив в 1918г. Александропольский уезд, турки сохранили местные органы власти, с помощью которых грабили население различными "законными" способами. Такая политика в больших масштабах проявилась особенно в 1920 г. Чтобы на практике показать, что их продвижение обусловлено интересами Советской России, они даже провозгласили в уезде советскую власть, органы которой признавались не только, насколько они были необходимы туркам для осуществления своих намерений.

²¹ Մ. Ալիի խոսնչում, նշվ. աշխ., էջ 351:

²² Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Դ-114, ց. 2, գ. 33, ք. 55-57, ՀԱՄ, ֆ. Կ-1022, ց. 2, գ. 193, ք. 2-5:

²³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Կ-4033, ց. 2, գ. 1204, ք. 1:

²⁴ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Կ-4033, ց. 2, գ. 1204, ք. 3:

²⁵ Եղյմ տեղում, ք. 2: